

General Authentication (*Tawthīq ‘Āmm*) from the Perspective of Both Sects (Shi‘a and Ahl al-Sunnah)

Hamid Mohammadi¹✉ and Mehdi Gholamali²

1. Corresponding Author, Researcher at the Imam Al-Ata Educational Institute and PhD graduate in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Meybod University, Meybod, Iran, Email: hamid387387@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Hadith, Faculty of Quranic and Hadith Sciences, Qom University of Quran and Hadith, Iran, Email: gholamali.m@qhu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

16 September 2025

Received in

revised form:

10 November 2025

Accepted:

9 December 2025

Available online:

1 January 2026

Keywords:

general authentication (*tawthīq ‘āmm*), rijālī rules, sects (*firāq*), Ahl al-Sunnah.

ABSTRACT

Objective: This study aims to conduct a comparative examination of *tawthīq ‘āmm* (general authentication rules for groups of ḥadīth transmitters) in the science of ‘ilm al-Rijāl among Shi‘a and Ahl al-Sunnah. The primary goal is to identify the most significant rules, uncover points of convergence and divergence between the two sects, and analyze the perspectives of leading scholars in each tradition.

Methodology: The research is library-based and employs a descriptive-analytical approach. Data were collected through the study and analysis of primary rijālī and ḥadīth texts, as well as the opinions of authorities from both sects, and subsequently examined using comparative methods.

Findings: The findings indicate that general authentication rules fall into three main categories:

1. Shared Rules: e.g., authentication of transmitters of authoritative works (such as *Tafsīr Qummī* and the *Ṣaḥīḥayn*) and authentication of the companions of the Imams (*Aṣḥāb al-Ma‘ṣūm*).

2. Shi‘i-Specific Rules: e.g., the rule of *Aṣḥāb al-Ijmā‘*, delegated authority (*wakālat*), transmitters with *ijāza* (*mashāyikh al-ijāza*), high frequency of narration (*ikthār al-riwāya*), reliable masters (*mashāyikh al-thiqāt*), and signs such as *tarḥum* and *tarḍī*.

3. Sunni-Specific Rules: e.g., authentication of transmitters of the first three centuries, authentication of famous transmitters, and the presence of a transmitter in the isnād of a *ṣaḥīḥ* ḥadīth. While the scope of certain Sunni rules is broader, Shi‘i *tawthīq ‘āmm* displays greater diversity.

Conclusion: The study concludes that although Shi‘i general authentication rules are more varied and numerous, they are generally less accepted among Usūlīs and more prevalent among Akhbārīs. Conversely, some Sunni general rules, such as the justice of the Companions (*‘adl al-ṣaḥāba*), enjoy consensus. This comparative analysis provides a framework for mutual utilization of rijālī methodologies and for more rigorous assessment of ḥadīth isnāds.

Cite this article: Mohammadi, H.; & Gholamali, M. (2025). General Authentication (*Tawthīq ‘Āmm*) from the Perspective of Both Sects (Shi‘a and Ahl al-Sunnah). *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 341-374.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

The science of ‘Ilm al-Rijāl, with its focus on transmitter verification, is foundational to the authentication of ḥadīth. In the absence of specific evidence (*tawthīq khāṣṣ*), scholars of both Shi‘a and Sunni traditions resort to *tawthīq ‘āmm*—broad rules that authenticate groups of transmitters collectively. Understanding these rules, their overlaps and distinctions, is essential both for a deeper comprehension of ḥadīth validation mechanisms in each school and for inter-sectarian scholarly dialogue. While prior studies have examined each sect independently, a systematic comparative study addressing these rules from the perspective of both traditions, with reference to the opinions of key scholars, has been lacking. This research seeks to answer the following questions: What are the primary general authentication rules in each sect? What are their similarities and specificities? And what do leading scholars in each tradition say regarding each rule?

Methodology

This descriptive-analytical, library-based study focuses on primary rijālī and ḥadīth texts and the opinions of notable Shi‘i and Sunni scholars on *tawthīq ‘āmm*. Purposeful sampling targeted authoritative sources and influential scholars, such as **Shaykh al-Ṭūsī**, **al-Khū‘ī**, **al-Bukhārī**, and **Ibn Ḥajar**. Data collection involved systematic note-taking (*fiṣh-bardārī*), and analysis employed qualitative content analysis and comparative reasoning. General rules were first extracted for each sect, categorized, and then compared, examining supporting and dissenting scholarly views.

Findings

The investigations demonstrated that general declarations of reliability (*tawthīqāt ‘amma*) can be classified into three principal categories:

1. Shared General Authentication Rules:

- **Authentication of Transmitters of Books:** In Shi‘a, according to the authorial introduction, transmitters of works like *Tafsīr Qummī*, *Kāmil al-Ziyārāt*, *al-Mazār al-Mashhadī*, and *Bishārat al-Muṣṭafā* are considered generally trustworthy. Differences among scholars such as al-Khū‘ī, Ḥurr al-‘Āmilī, and Muḥsinī exist regarding scope (all transmitters vs. direct masters) and degree of credibility, particularly in later works. In Sunnism, transmitters of *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* and *Ṣaḥīḥ Muslim* are unanimously considered reliable; the inclusion of a transmitter in these collections is itself a strong indicator of authenticity.

- **Authentication of the Companions of the Imams (Aṣḥāb al-Ma'ṣūm):** Shi'ī scholars such as **Shaykh Mufīd** and **Ibn Shahr Āshūb** authenticate all four thousand transmitters of Imām Ṣādiq ('a) based on narrations, though this view is challenged by scholars like al-Khū'ī, particularly because of rijālī disagreements and analogy with Sunni theories regarding the Companions. Sunnis, conversely, assert the justice of all Prophet's Companions ('*adl al-ṣaḥāba*'), considered a matter of consensus. This article critiques this viewpoint using Qur'ānic verses, ḥadīth (e.g., Ḥadīth al-Ḥawḍ), and historical events (e.g., Battle of Jamal, presence of certain Companions at Karbala).

2. Shi'ī-Specific General Authentication Rules:

- **Aṣḥāb al-Ijmā'**: Based on Kashī's narrations, three groups of six transmitters are generally authenticated. Three interpretations exist: authentication of the transmitters themselves, authentication of all transmitters from them, or validation of all narrations from them, even with weak or mursal isnāds.

- **Delegated Authority (Wakālat al-Imām)**: Indicates reliability for certain Imāms; stronger interpretation applies only if the delegation period is long.

- **Transmitters with Ijāza (Mashāyikh al-Ijāza)**: Famous masters are deemed trustworthy; others require conditions, such as prolific transmission and strict oversight of students.

- **High Frequency of Narration (Ikthār al-Riwāya)**: Repetition of narrations from the Imām, absent any criticism, may indicate reliability or praise.

- **Reliable Masters (Mashāyikh al-Thiqāt)**: According to Shaykh al-Ṭūsī, the *marāṣil* of transmitters like Ibn Abī 'Amīr, Ṣafwān ibn Yaḥyā, and Bazantī are reliable because they narrated only from trustworthy transmitters. Al-Khū'ī disputes this due to lack of recognition among early scholars and the omission of certain teachers' names.

- **Tarḥum and Tardī**: If issued by knowledgeable authorities and repeated, indicates reliability or at least good standing.

3. Sunni-Specific General Authentication Rules:

- **Authentication of Transmitters of the First Three Centuries**: Based on the ḥadīth "Khayr al-Nās Qurunī," transmitters of unknown standing from the first three centuries are considered just and reliable. This article critiques the isnād, arguing the ḥadīth is weak and refers to the collective excellence of the community rather than individual transmitters.

- **Authentication of Famous Transmitters:** Fame for transmitting ḥadīth, in absence of criticism by contemporary scholars, indicates justice and precision.

- **Presence in Ṣaḥīḥ Ḥadīth Collections:** Inclusion by an authoritative compiler (e.g., Bukhārī or Tirmidhī) authenticates the transmitters in the isnād.

- **Scholarly Silence:** Late scholars' silence on a transmitter, when contemporary access was possible, implies authentication.

- **Transmission by a Trustworthy Transmitter from an Unknown:** If a trustworthy transmitter narrates from an unknown, the latter's reliability is strengthened.

- **Vague Authentication:** If a transmitter states, "A trustworthy person narrated to me," without naming them, this itself indicates authentication.

Discussion and Conclusion

The comparative analysis indicates that although Shi'i *tawthīq 'āmm* exhibits greater diversity and number, these rules are generally contested and less accepted among Usūlīs, while more prevalent among Akhbārīs. In contrast, some Sunni general rules — such as the justice of the Companions and authentication of transmitters of the *Ṣaḥīḥayn* — enjoy consensus and minimal dispute. Additionally, the scope of certain Sunni rules, such as authentication of transmitters from the first three centuries, is extensive. These differences stem from the sects' divergent foundations regarding the history of ḥadīth transmission, the role of reason and consensus, and approaches to early Islamic history.

توثیقات عام از منظر فریقین

حمید محمدی^۱ و مهدی غلامعلی^۲

۱. نویسنده مسئول، پژوهشگر مؤسسه آموزش عالی ائمه اطهار (علیهم السلام) و دانش آموخته دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: hamid387387@gmail.com

۲. دانشیار، گروه حدیث دانشکده علوم و معارف حدیث دانشگاه قرآن و حدیث قم، قم، ایران. رایانامه: gholamali.m@qhu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۲۵ شهریور ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۹ آبان ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۸ آذر ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۱ دی ۱۴۰۴</p> <p>کلیدواژه‌ها: توثیقات عام؛ قواعد رجالی؛ فریقین؛ اهل سنت.</p>	<p>هدف: این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی «توثیقات عام» (قواعد کلان توثیق گروهی راویان) در علم رجال نزد شیعه و اهل سنت انجام شده است. مسئله اصلی، شناسایی مهم‌ترین این قواعد، کشف نقاط اشتراک و افتراق بین دو فرقه، و واکاوی دیدگاه‌های اندیشمندان برجسته هر دو مکتب در این زمینه است.</p> <p>روش: این مطالعه با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه و تحلیل متون اصلی رجالی، حدیثی و آرای صاحب‌نظران دو فرقه گردآوری و سپس مورد بررسی مقایسه‌ای قرار گرفته‌اند.</p> <p>یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد توثیقات عام در سه دسته اصلی جای می‌گیرند: ۱. مشترکات مانند توثیق راویان کتاب‌های معتبر (مانند تفسیر قمی و صحیحین) و توثیق مصاحبان معصوم (ع). ۲. مختصات شیعه مانند قاعده اصحاب اجماع، وکالت، مشایخ اجازه، اکنار روایت، مشایخ ثقات، و ترجم و ترصی. ۳. مختصات اهل سنت مانند تعدیل راویان سه قرن نخست، تعدیل راویان مشهور، و وقوع راوی در سند حدیث صحیح. در حالی که دایره شمول برخی قواعد اهل سنت گسترده‌تر است، تنوع توثیقات عام در رجال شیعه بیشتر می‌باشد.</p> <p>نتیجه‌گیری: نتیجه نهایی حاکی از آن است که با وجود تنوع و فراگیری بیشتر توثیقات عام در رجال شیعه، این قواعد عموماً مورد پذیرش اصولیان نبوده و بیشتر در میان اخباریان مقبولیت دارد. در مقابل، برخی قواعد عام اهل سنت مانند عدالت صحابه، از اجماع برخوردار است. این مطالعه زمینه را برای بهره‌گیری متقابل از تجربیات رجالی دو فرقه و دقت بیشتر در ارزیابی اسناد احادیث فراهم می‌کند.</p>

استناد: محمدی، حمید؛ و غلامعلی، مهدی (۱۴۰۴). توثیقات عام از منظر فریقین. *علوم حدیث تطبیقی*، ۱۲ (۲۳)، ۳۴۱-۳۷۴.

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

در دانش رجال به ابعاد مختلف رجالی نظیر طبقه روات، مذهب و میزان وثاقت راوی پرداخته می‌شود. رجالی بعد از اینکه ذات راوی را معرفی کرد به وظیفه مهم دیگر خود روی می‌آورد و آن به‌دست آوردن وثاقت راوی است. برای این هدف صاحب‌نظران شیعه و اهل سنت دو راه عمده بیان کرده‌اند؛ اولی رجوع به قواعد خاص و دیگری قواعد عام است. در توثیق خاص به کتب رجال در ذیل اسامی افراد مراجعه می‌شود. ولی در توثیق عام با یک عنوان کلی گروه متناهی و قابل توجهی توثیق می‌شوند. دلالت این نوع توثیق بر راویان تضمینی است. هر رجالی باید رویکرد علمی خود را در مقابل توثیقات عام روشن کند؛ قواعد معتبر در این زمینه را بپذیرد و مواردی که از اعتبار کافی برخوردار نیستند، کنار بگذارد. هدف این نوشتار آن است که به طور خلاصه به مهمترین توثیقات عام در نزد مشهور فریقین پردازد؛ زیرا ممکن است در موارد اختصاصی توثیقات عام شیعه و اهل سنت در فرقه دیگر طرفدارانی داشته باشد. آنچه ملاک این نوشتار واقع شده، نظرات مشهور فریقین به همراه بیان اقوال اندیشمندان برجسته است. آشنایی با این ضوابط می‌تواند راهگشا و شناختی دقیق‌تر و عمیق‌تر از رجال فریقین ارائه دهد. و همچنین آشنایی حدیث پژوهان با مبانی و شیوه ارزیابی اسناد حدیث و نحوه مراجعه به منابع شیعه و اهل سنت خود امری مهم و قابل توجه است که در احتجاجات و بحث‌های بین فریقینی اهمیت آن نمایان پیدا می‌کند.

پژوهش حاضر که توثیقات عام در نزد فریقین را ملاحظه قرار می‌دهد، پیشینه خاص خود را نشان نمی‌دهد و بر پایه بررسی‌های صورت گرفته این موضوع نخستین بار است که مورد پژوهش قرار می‌گیرد. هر چند در میان محققان شیعه پژوهش‌های در رابطه با توثیقات عام صورت گرفته است^۱ ولی این پژوهش‌ها از دیدگاه شیعه بوده و به توثیقات عام در نزد اهل سنت توجه نشده و مقایسه‌ای در این

۱. به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می‌شود:

۱. بررسی مسئله وکالت امام در توثیقات عام رجالی؛ معارف، مجید؛ دولت، محمد علی؛ مجله: «حدیث پژوهی» پاییز و زمستان ۱۳۹۳ - شماره ۱۲ (۱۸ صفحه - از ۷ - ۲۴).
۲. بازخوانی نظریه دلالت اکثار بر وثاقت؛ حسینی شیرازی، سید علیرضا؛ مفید عباس؛ مجله: «مطالعات قرآن و حدیث سفینه» تابستان ۱۳۹۹ - شماره ۶۷ (صفحه - از ۳۵ - ۵۹).
۳. مشایخ اجازه؛ فلاح زاده ابرقویی، سید حسین؛ مجله: «حدیث و اندیشه» پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۱ و ۱۲ (۲۸ صفحه از صفحه ۷۹ تا ۱۰۶)

رابطه صورت نگرفته است. و نوآوری آن از این جهت است که صرف مقایسه توثیقات عام برای به دست آوردن موارد اشتراک و اختصاص در توثیقات عام اندیشه نوی است که در سایه این مقایسه میزان اتقان و ضعف آراء فریقین روشن شده و می توان از تجربیات و نظرات یکدیگر بهره برد.

الف. توثیقات عام مشترک بین فریقین

در میان شیعه و اهل سنت قواعد عام برای توثیق گروهی راویان وجود دارد که از جهت روش توثیق میان فریقین مشترک است.

۱. توثیق راویان کتابها

برخی از کتب در میان شیعه و اهل سنت یافت می شود که راویان آنان از سوی خود نویسندگان و یا توسط صاحب نظران رجالی مورد توثیق واقع شده اند. در این بخش به کتابهای که در میان فریقین از این ویژگی برخوردارند، پرداخته می شود.

یک. توثیق راویان کتابها در نزد شیعه

برخی از نویسندگان شیعه وثاقت همه راویان یا مشایخ بدون واسطه موجود در کتابشان را توثیق کرده اند. همین امر باعث شده برخی از صاحب نظران این شهادت را ملاک قرار دهند و حتی در غیر از این نگاشته ها به آنها اعتماد کنند. در میان شیعه راویان چهار کتاب «تفسیر قمی»، «کامل الزیارات»، «مزار مشهدی» و «بشارة المصطفی» در این دسته جای می گیرند.

توثیق راویان تفسیر قمی

علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (زنده ۳۰۷ ق)، از محدثان نامی شیعه است که علماء رجال در وثاقت وی اتفاق نظر دارند (خویی، ۱۴۱۳: ۲۱۲/۱۲؛ علامه حلی، ۱۴۰۲: ۱۰۰؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۰).

وی در مقدمه کتاب تفسیرش درباره راویانی که از طریق آنها احادیث را نقل کرده، اینگونه

می نویسد:

«و نحن ذاکرون و مخبرون بما ینتھی إلینا و رواه مشایخنا و ثقافتنا عن الذین فرض الله طاعتهم...» (قمی، ۱۴۰۴: ۴/۱)؛ ما اخبار و احادیثی از معصومان علیهم‌السلام گزارش کرده‌ایم که از طریق مشایخ و ثقافت در دسترس ما قرار گرفته است.

این سخن دلالت بر آن دارد، وی در تفسیر خود جز از ثقافت روایت نکرده است. طبق این بیان، نخستین بار شیخ حرّ عاملی در خاتمه و سائل الشیعه به وثاقت تمامی راویان علی بن ابراهیم قائل می‌شود (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۰۲/۳۰). و به تبع ایشان آیت الله خویی این استنتاج صاحب و سائل را، کاملاً صحیح می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که علی بن ابراهیم در صدد اثبات صحت تفسیر و توثیق راویان خود است (خویی، ۱۴۱۳: ۴۹/۱). ولی در مقابل برخی از رجالیون این نظر را قبول نداشته و نقض‌های را وارد می‌کنند (محسنی، ۱۴۳۲: ۷۴) و بعضی دیگر پا را فراتر گذاشته و در اصل انتساب مقدمه کتاب، به علی بن ابراهیم تشکیک می‌کنند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۰۳/۴).

اگر بتوانیم اصل انتساب کتاب را به علی بن ابراهیم اثبات کنیم، دقت در عبارت نگارنده تنها وثاقت اساتید صاحب اثر را ثابت می‌کند؛ چون در عبارت آمده «و رواه مشایخنا و ثقافتنا»، واژه «ثقافتنا» بعد از «مشایخنا» ذکر شده است که از نظر ادبیات عرب می‌تواند عطف تفسیری باشد یعنی «ثقافتنا»، «وثاقت مشایخ» را بیان می‌کند.

توثیق راویان کامل الزیارات

ابوالقاسم جعفر بن محمد بن موسی بن قولویه قمی (م ۳۶۸ ق) از سوی علماء رجال مورد توثیق شده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۲۳).

وی در مقدمه کتاب کامل الزیارات می‌نویسد: «ما وقع لنا من جهة الثقات من أصحابنا رحمهم الله برحمته و لا أخرجتُ فيه حدیثاً روی عن الشذاذ من الرجال یؤثر ذلك عنهم عن المذكورین غیر المعروفین بالروایة المشهورین بالحدیث و العلم» (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۴)؛ ایشان با این بیان اذعان دارند که تمامی راویان در این اثر، مورد اعتماد شیعه و جز رجال شاذ نیستند و تنها از راویانی نقل کرده که به حدیث و علم اشتهار دارند.

طبق این گفتار اولین بار شیخ حر عاملی، تمامی راویان این کتاب را ثقه دانسته است. و به عقیده وی توثیق ابن قولویه از عبارت مقدمه تفسیر قمی صریح‌تر و رساتر است (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۴۰۹).

۲۰۲/۳۰). آیت‌الله خوبی در ابتداء امر این نظر را مبتنی بر وثاقت همه راویان کامل الزیارت می‌پذیرند (خوبی، ۱۴۱۳: ۵۰/۱) ولی بعداً از این نظر عدول کرده و قائل بر وثاقت مشایخ بدون واسطه مؤلف می‌شوند (بسام، ۱۴۲۶، پاورقی، ۱۹/۱). این در حالی است که برخی از صاحب‌نظران مثل آیت‌الله آصف محسنی نقض‌های را بر این دیدگاه وارد کرده که در صورت پذیرش ۳۸۸ نفر از روات یک باره به جمع ثقات اضافه خواهند شد. افزون بر مطلب، به ناچار باید افراد زیادی از راویان فاسدالمذهب و کذاب در سلسله اسناد روایات کامل الزیارات را به عنوان ثقه پذیرفت (محسنی، ۱۴۳۲: ۶۲).

به نظر می‌رسد اشکال آصف محسنی بر نظر استادش آیت‌الله خوبی وارد نباشد؛ زیرا ظهور عام به قوت خود باقی است و هر اندازه بر خلاف آن عام، دلیل اقامه شود، دست از آن عام برداشته می‌شود و در بقیه موارد به عام تمسک می‌شود. ظاهر عبارت مصنف کتاب توثیق تمام راویان کتاب است. این توثیق عام بر قوت خود باقی است تا زمانی که دلیل خاص بر خلافش نیامده باشد و در اینجا ۳۸۸ نفر راوی که آیت‌الله آصف محسنی مدعی ضعف آنهاست از تحت عام خارج شد و بقیه موارد به عام رجوع می‌شود. البته این در صورتی است تخصیص اکثر لازم نیاید که قبح آن در علم اصول اثبات شده است و قاعده را زیر سؤال می‌برد. و اگر کسی در شمولیت عام شک داشته باشد که شامل تمام راویان می‌شود یا تنها منظور نویسنده، اساتیدش بوده، در این صورت باید به قدر متیقن عمل نماید که همان اساتید نویسنده کتاب خواهد بود.

توثیق راویان المزار مشهدی

ابوعبدالله محمدبن جعفر بن مشهدی حائری (م ۶۱۰ ق) معروف به «ابن مشهدی» نگارنده این اثر است. به نظر می‌رسد وی در مقدمه کتاب بر وثاقت تمام راویان احادیث حکم کرده است: «... مِمَّا اتَّصَلَتْ بِهِ مِنْ ثِقَاتِ الرَّوَاةِ إِلَى السَّادَاتِ»؛ احادیثی که در این کتاب نقل شده از سوی راویان ثقه به امامان علیهم‌السلام متصل است (ابن مشهدی، ۱۴۱۹: ۲۷).

آیت‌الله نمازی (م ۱۴۰۵ ق) به دلیل این شهادت، به وثاقت تمام راویان این کتاب حکم می‌کند (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴: ۶۳/۱) و همچنین آیت‌الله خوبی (م ۱۴۱۳ ق) بر این باور است، این سخن به روشنی بر توثیق تمامی راویان کتاب دلالت می‌کند ولی در ادامه به دلیل دو اشکال این شهادت را نمی‌پذیرد؛ اول اینکه نگارنده کتاب مجهول است. از این رو کتاب وی اعتبار چندانی ندارد و دیگر اینکه محمدبن مشهدی از متاخرین است و توثیقات متاخرین چون مبتنی بر حدس است،

مورد پذیرش نیست (خوبی، ۱۴۱۳: ۵۱/۱). ولی سیفی مازندرانی از این دو اشکال جواب می‌دهد؛ اما اینکه نویسنده مجهول باشد مورد قبول نیست؛ زیرا محمدبن مشهدی بین سه نفر مشترک است که هر سه آن‌ها موثق هستند و اینکه وی از متاخرین باشد هم مورد پذیرش نیست؛ زیرا صاحب وسائل، کتاب مزار محمدبن مشهدی را جز کتب معتمده شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) شمرده است. شیخ صدوق و کلینی (م ۳۲۸ ق) در مقدمه کتابشان «من لا یحضره الفقیه» و «الکافی» حکم به صحت کتابشان کرده‌اند. ولی سیفی مازندرانی عمده اشکال را در خصوص کتاب مزار موجود می‌داند که همان کتاب مزاری است که محمدبن مشهدی نوشته نگاشته باشد، بر این مطلب دلیلی نداریم (سیفی مازندرانی، بی‌تا، ۲۰۸) ولی آیت‌الله مسلم داوری از رجالیون معاصر بر این باور است، آنچه در این کتاب از طریق صاحب وسائل و صاحب معالم و آیت‌الله خوانساری نقل شده، معتبر است؛ چون ایشان طریقی به روایات کتاب داشته‌اند ولی بقیه احادیث مورد اعتماد نیستند ولی درباره توثیق روایتش می‌نویسد که ظاهر عبارت شامل تمام روایتش می‌شود البته اگر کسی در این باره اشکال کند، قدر متیقن مشایخ بدون واسطه مؤلف موثق خواهند بود (داوری، ۱۴۱۶: ۲۰۶).

با توجه به طریقی که آیت‌الله داوری از کانال صاحب وسائل و صاحب معالم و آیت‌الله خوانساری نقل کرده، انتساب کتاب تا این مقدار تصحیح می‌شود و شهادت نویسنده به وثاقت تمام روات کتاب به وضوح روشن است. و حداقل می‌توان به وثاقت اساتید نگارنده قائل شد که در این صورت اشکال حدسی بودن توثیقات از طرف آیت‌الله خوبی وارد نخواهد بود؛ زیرا شهادت مؤلف بر وثاقت اساتیدش حسی است.

راویان بشارة المصطفی لشیعة المرتضی

ابو جعفر، محمدبن ابی القاسم طبری، معروف به عماد الدین طبری (م بعد از ۵۵۳)، مؤلف این اثر است. طبری در مقدمه کتاب چنین می‌نویسد: «و لا أذكر فيه إلا المسند من الأخبار عن المشايخ الكبار و الثقات الأخيار» (طبری آملی، ۱۳۸۳: ۱)؛ فقط از اساتید بزرگ و بهترین و برگزیده ترین انسان‌های مؤثق، اخبار مسند را نقل می‌کنم.

درباره انتساب کتاب به طبری و تطابق نسخه موجود با اصل کتاب، قطعی است. از این رو، در اینجا به بحث از انتساب آن، نیازی نیست (رحمان ستایش، ۱۳۹۶: ۷۷).

برخی از صاحب نظرانی مثل آیت‌الله نمازی (م ۱۴۰۵ ق) به خاطر شهادت مؤلف در مقدمه، وثاقت تمام راویان مذکور در کتاب را پذیرفته‌اند (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴: ۶۳/۱) ولی آیت‌الله خوبی

(م ۱۴۱۳ ق) به دلیل اینکه مؤلف بشارة المصطفی از متأخرین است ثویقاتش را قبول نمی‌کند (خویی، ۱۴۱۳: ۵۲/۱)؛ زیرا توثیق متأخرین بر حدس و اجتهاد استوار است. ولی آیت‌الله داوری این اشکال را وارد نمی‌داند و بیان می‌کند نگارنده کتاب، شاگرد پسر شیخ طوسی بوده است، همانطور که احتمال می‌رود توثیقات پسر شیخ طوسی از روی حس بوده باشد، همین احتمال برای طبری وجود دارد، پس این اشکال وارد نیست. وی در ادامه قائل می‌شود این توثیق عام، شامل تمام راویان نمی‌شود بلکه فقط شامل مشایخ مؤلف خواهد بود (داوری، ۱۴۱۶: ۱۹۶).

فرمایش آیت‌الله داوری صرف احتمال است که بیان می‌کند احتمال دارد توثیقات نویسنده از روی حس باشد و حال آنکه با احتمال نمی‌شود به حجیت دست یافت. قاعده معروفی در لسان اصولیین وجود دارد: «اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال» (مظفر، ۱۴۳۰: ۱۴۱/۳) تصریح در همین مطلب است. ولی قدر متقین این توثیقات عام شامل اساتید مؤلف می‌شود و دقت در عبارت، همین مطلب را تأیید می‌کند؛ زیرا عبارت «عن المشایخ الکبار و الثقات» «ثقات» را می‌توان عطف تفسیری دانست و مقصود از «ثقات»، «مشایخ ثقات» باشد.

راویان نوادر الحکمه

محمدبن احمد بن یحیی از اساتید حدیث در قرن سوم هجری و صاحب کتاب نوادر الحکمه. این کتاب که بین قمیون ارج و قرب داشته و به آن «دبة الشیب» می‌گفتند یعنی هر آنچه مورد نیاز بوده، در آن یافت می‌شده است. و از روایات بزرگ شیعه در قرن سوم هجری است. بسیاری از بزرگان حدیث و رجال شیعه به پیروی از ابن ولید (م ۳۴۳ ق) که روایت عده‌ای از راویان نوادر الحکمه یا مشایخ مؤلف را استثناء نموده، تمام راویان به جز آن‌ها که استثناء شده‌اند را معتبر دانسته‌اند. بنابراین افراد استثناء نشده از سوی غالب رجالیان متأخر ثقه هستند (صالحی عارف، ۱۳۹۷، صص ۹۹ - ۱۲۶).

دو. توثیق راویان کتاب‌ها در نزد اهل سنت

در نزد اهل سنت نیز راویان برخی از کتاب‌های حدیثی مورد توثیق واقع شده‌اند که با آنها آشنا می‌شویم.

راویان صحیح بخاری و صحیح مسلم

ابو عبدالله محمد بن اسماعیل (م ۲۵۶ ق) نگارنده صحیح بخاری و ابوالحسین مسلم بن حجاج قشیری (م ۲۶۱ ق) نویسنده صحیح مسلم هستند.

این دو اثر در نزد اهل سنت از اعتبار بالایی برخوردار است به طوری که بعد از قرآن آن را «اصحّ الکتب» قلمداد می‌کنند (ابن‌الملقن، ۱۴۱۳: ۵۷/۱؛ النووی، ۱۳۹۲: ۱۴/۱).

بسیاری از عالمان اهل سنت به این نکته تصریح دارند حدیثی که بخاری یا مسلم در کتابهایشان ذکر کرده باشند، دلالت بر آن دارد که راوی آن حدیث، ثقة و عادل است، مگر دلیل روشن بر خلافش اقامه شود. این نظر را بسیاری از صاحب‌نظران اهل سنت پذیرفته‌اند که برای نمونه به چند مورد اکتفاء می‌شود.

ابن حجر (م ۸۵۲ ق) در این باره می‌نویسد: سزاوار است هر مصنفی این را بداند، تمام راویانی که صاحب صحیح آورده است؛ اقتضاء عدالت، صحت ضبط و عدم غفلت آن را نزد مصنف می‌رساند و خصوصاً اگر این مطلب را اضافه کنیم که علماء اجماع بر صحت این دو کتاب {صحیح بخاری و مسلم} دارند. و این مطلب برای راویان غیر این دو کتاب ثابت نشده است و این اجماع بر صحیح بودن این دو کتاب به منزله اجماع بر تعدیل تمام راویانی است که در صحیحین آمده است (العسقلانی، ۱۳۷۹: ۳۸۴/۱).

و همچنین النووی (م ۶۷۶ ق) هم بر این نظر قائل است و در این باره می‌نویسد: برای ما همین کفایت می‌کند به کسی احتجاج کنیم که بخاری و مسلم به آن احتجاج کرده‌اند (النووی، بی‌تا، ۳۵۱/۳).

ابن حجر از ابوالحسن شیخ مقدسی نقل می‌کند که وی به صورت مستمر این سخن را بیان می‌کرده است: «فی الرجل الذی یخرج عنه فی الصحیح هذا جاز القنطرة یعنی بذلك أنه لا یلتفت إلی ما قیل فیه» (العسقلانی، ۱۳۷۹: ۳۸۴/۱)؛ راوی که در کتاب صحیح آمده باشد از پل عبور کرده است. یعنی به قیل و قال‌ها در مورد تضعیف او توجه نمی‌شود.

البانی (م ۱۴۲۰ ق) در صدد تصحیح سند روایتی اینگونه می‌گوید: «و إسناده من الطریقین صحیح، رجالهما رجال الصحیحین» (الألبانی، ۱۴۰۶: ۱۰۹)؛ اسناد این روایت از دو طریق که نقل شده صحیح است، رجال این دو روایت، رجال صحیحین هستند.

بحث تطبیقی: آنچه از مقایسه توثیق راویان کتاب‌ها در نزد فریقین به دست آمد این است که صاحب‌نظران شیعه از شهادت مؤلفین در مقدمه کتاب‌ها قائل به وثاقت راویان کتاب‌ها شده‌اند ولی در میان اهل سنت اینگونه نیست؛ به دلیل اینکه خود نویسنده‌گان اهل سنت چنین اظهار نظری در

این رابطه ندارند و عالمان بعدی به این رأی گرویده‌اند و مطلب دیگری از این تطبیق قابل برداشت است که وثاقت راویان کتب در نزد اهل سنت اجماعی است بر خلاف شیعه که انظار در این زمینه گوناگون می‌باشد.

۲. توثیق مصاحبان معصوم علیهم‌السلام

در نظر برخی از واژه شناسان «اصحاب» جمع «صَحْب» و این واژه جمع «صاحب» و به معنای «هم‌نشینان» است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۱۹/۱).

در نزد شیعه و اهل سنت برخی از افراد به خاطر مصاحبت با معصومین علیهم‌السلام مورد وثاقت قرار گرفته‌اند.

یک. توثیق مصاحبان معصوم در نزد شیعه

میرداماد (م ۱۰۴۱ ق) بر این باور است این واژه، در آثار رجالی دو گونه استعمال دارد:

الف) اصحاب لقاء: به کسانی اطلاق می‌شود که تنها با معصوم دیداری داشته‌اند.

ب) اصحاب روایت: اینان علاوه بر دیدار، از معصوم علیهم‌السلام روایت کرده‌اند. مثلاً محمدبن ابی عمیر

از اصحاب امام رضا علیهم‌السلام شمرده شده است با اینکه امام کاظم علیهم‌السلام را نیز ملاقت کرده است؛ این به

دلیل آن است که ابن ابی عمیر از امام هفتم علیهم‌السلام کم روایت کرده است. خود این گروه به دو دسته

تقسیم می‌شوند:

دسته اول «اصحاب سماع» هستند که به راویانی گفته می‌شود به طور مستقیم از معصوم روایت

کرده‌اند و دسته دوم «اصحاب إسناد» هستند به گروهی که با واسطه و با سند از معصوم روایت

کرده‌اند (میرداماد، ۱۳۱۱: ۶۳).

برخی از اندیشمندان به استناد سخن شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) در ضمن بحث از احوال امام

صادق علیهم‌السلام استدلال کرده‌اند که همه راویان امام صادق علیهم‌السلام ثقه‌اند. عبارت شیخ مفید چنین است: «إِنَّ

أَصْحَابَ الْحَدِيثِ قَدْ جَمَعُوا أَسْمَاءَ الرُّوَاةِ عَنْهُ مِنَ الثَّقَاتِ عَلَى اخْتِلَافِهِمْ فِي الْأَجْرَاءِ وَالْمَقَالَاتِ فَكَانُوا أَرْبَعَةَ

أَلْفِ رَجُلٍ» (مفید، ۱۴۱۳: ۱۷۹/۲)؛ رجالیان اسامی راویان موثق امام صادق علیهم‌السلام را - علی رغم اختلاف

در آراء و سخنان آنان - جمع آوری کرده‌اند که تعداد آنان بالغ بر چهار هزار نفر است.

ابن شهر آشوب (م ۵۵۸ ق) می‌نویسد: از علوم چندان که از امام صادق علیهم‌السلام وارد است، از هیچ کس

نقل نشده است و رجالیان نام‌های موثق اصحاب امام صادق علیهم‌السلام را علی رغم اختلاف در آراء و سخنان

آنان، گرد آورده‌اند که شمار آن‌ها به چهار هزار می‌رسد». او می‌افزاید: «ابن عقده، مؤلف کتاب رجال امام صادق علیه السلام، راویان مذکور را در کتاب خود بر شمرده است...» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹: ۲۴۷/۴). و شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) نیز در مقدمه رجالش از رجال ابن عقده نام می‌برد و می‌نویسد: «در این کتاب از تمام راویانی که ابن عقده ذکر کرده، یاد شده است» (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۷).

شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴ ق) در ضمن شرح خلید بن اوفی ابوریع شامی می‌گوید: «اگر به وثاقت خلید و همه یاران امام صادق علیه السلام - به جز آنان که ضعفشان ثابت است - قائل شویم به خطا نرفته‌ایم؛ زیرا شیخ مفید در ارشاد و ابن شهر آشوب در معالم العلماء^۱ و طبرسی در اعلام الوری، چهار هزار تن از یاران امام صادق علیه السلام را توثیق کرده‌اند» (حر عاملی، بی تا، ۸۳/۱).

ولی آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ ق) این نظر را نمی‌پذیرد و بر آن اشکالاتی وارد می‌کنند، ایشان برآند اولاً، تعداد اسامی شاگردانی که برای امام صادق علیه السلام در کتاب‌های رجالی ذکر شده است در مجموع به سه هزار تن نمی‌رسد ثانیاً، ادعای توثیق همه اصحاب امام صادق علیه السلام را نمی‌توان پذیرفت؛ زیرا اگر منظور این است تمامی چهار هزار نفر ثقه هستند، این شبیه ادعای اهل سنت در مورد اصحاب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دارند که همه آن‌ها را عادل می‌شمارند. و ثالثاً، خود شیخ طوسی با تضعیف جماعتی مانند ابراهیم بن ابوحبه، حارث بن عمر بصری و ... عملاً این ادعا را مردود شمرده است (خویی، ۱۴۱۳: ۵۵/۱).

به نظر می‌رسد اشکال دوم و سوم آیت‌الله خویی وارد نباشد؛ اشکال دوم که در واقع جواب نقضی بوده و توثیقات اصحاب امام صادق علیه السلام در شیعه را تشبیه به توثیقات اصحاب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از سوی اهل سنت کردند. علت عدم صحت این نظر این است که صرف شبیه‌بودن دو چیز، مستلزم تساوی در حکم نخواهد بود؛ چون ممکن است مبانی دو موضوع متفاوت بوده و هر کدام از طریق جداگانه‌ای به این رأی رسیده باشند. و اما دلیل اینکه اشکال سوم نیز صحیح نیست؛ همانطور که قبلاً در بحث توثیق راویان کامل‌الزیارات بیان شد، اگر قاعده عامی ذکر شود، آن بر عمومیت خود باقی است و به اندازه دلیل خاص تخصیص می‌خورد؛ همانگونه که خود شیخ حر عاملی بیان کردند همه اصحاب امام صادق علیه السلام ثقه هستند مگر اینکه تضعیف راوی ثابت شده باشد که اشاره به همین قاعده است.

۱. در اینجا اشتباهی رخ داده است؛ زیرا ابن شهر آشوب در معالم العلماء نیاورده بلکه در مناقب ذکر کرده است.

دو. توثیق مصاحبان معصوم در نزد اهل سنت

در میان عالمان اهل سنت دو تعریف عمده برای صحابی بیان شده است؛ برخی مثل اهل حدیث بر آن اند صرف دیدن پیامبر اکرم ﷺ توسط شخص مسلمان برای صحابی بودن کفایت می‌کند (ابن‌الصلاح، ۱۴۲۳: ۳۹۶) ولی در نظر اصولیین، صحابی به کسی اطلاق می‌شود که مجالست طولانی به عنوان متابعت و اخذ از رسول اکرم ﷺ داشته باشد (ابن‌الملقن، ۱۴۱۳: ۴۹۱/۱).

عالمان اهل سنت در مورد عدالت صحابه دیدگاه‌های مختلفی دارند ولی رأی اکثر اهل سنت این است که تمام صحابه عدل هستند. برای روشن شدن مطلب نظر برخی از صاحب‌نظران اهل سنت ذکر می‌شود.

۱. سرخسی (م ۴۸۳ ق) موضع تندی نسبت به ناقدان صحابه می‌گیرد و می‌گوید: «هر کس بر صحابه طعن وارد کند ملحد است و اسلام را رها کرده و اگر توبه نکند در مانش شمشیر است» (السرخسی، ۱۴۱۴: ۱۳۴/۲).

۲. ابن‌اثیر (م ۶۳۰ ق) در این باره می‌نویسد: «صحابه با بقیه راویان شریک‌اند مگر در جرح و تعدیل؛ زیرا تمام آنان عادل بوده و جرحی در آنها راه ندارد» (ابن‌اثیر، ۱۴۰۹: ۱۰/۱).

۳. ابن‌صلاح (م ۶۴۳ ق) عدالت صحابه را امری مفروغ عنه می‌داند: «برای تمام صحابه ویژگی است و آن اینکه در مورد عدالت هیچ یک از آنها سؤال نمی‌شود بلکه این امر مفروغ عنه است؛ زیرا آنان به خاطر نصوص کتاب، سنت و اجماع امت به طور مطلق عادل شمرده شده‌اند» (ابن‌الصلاح، ۱۴۲۳: ۳۹۷).

۴. قرطبی (م ۶۷۱ ق) صحابه را بعد از پیامبران بهترین انسان‌ها می‌شمارد و بر این مطلب ادعای اجماع می‌کند: «همه صحابه عادل و از اولیای خدا و برگزیدگان خلق بعد از انبیاء و رسولان‌اند. این مذهب اهل سنت و جماعت است» (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۹۹/۱۶).

این دیدگاه بر خلاف قرآن، حدیث و تاریخ است:

در قرآن کریم آیاتی به چشم می‌خورد که به شدت برخی از صحابه را نکوهش و مذمت می‌کند؛ بعضی از آیات بیانگر نفاق در بین صحابه است: «وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النَّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ» (توبه: ۱۰۱). معنای آیه چنین است: از جمله اعرابی که در پیرامون شما هستند منافقین هستند که در کار نفاق تمرین کرده‌اند و همچنین از اهل مدینه هم منافقین هستند که بر نفاق عادت کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۷۶/۹). از این تعبیر استفاده می‌شود که این گروه از

منافقان چنان بر کار خود مسلط بودند که می‌توانستند خود را در صف مسلمانان راستین جا بزنند بدون این که کسی متوجه آنها بشود. و یا در سوره حجرات پرده از فسق برخی از صحابه برمی‌دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمُ بَنِي فِتْيَانُوا» (حجرات: ۶). همانطور که غالب مفسران آن را ذکر کرده‌اند این آیه در باره «ولیدبن عقبه» نازل شده است که خبر دروغ را برای پیامبر اکرم ﷺ آورد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۵۲/۲۲).

احادیثی در منابع خود اهل سنت یافت می‌شود که در آن‌ها برخی از صحابه مورد سرزنش واقع شده‌اند که نشانگر آن است در محور عدالت حرکت نکرده‌اند؛ در صحیح بخاری که معتبرترین کتاب اهل سنت بعد از قرآن به شمار می‌رود، چندین روایت در باب مذمت صحابه وارد شده است. به طور مثال روایت معروف به «حدیث حوض» در این کتاب آمده، بیانگر آن است برخی از صحابی بعد از رسول اکرم ﷺ مرتد شده‌اند: «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّهُ كَانَ يَحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَرِدُ عَلَيَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَهْطٌ مِنْ أَصْحَابِي فَيَحْلَتُونَ عَنِ الْحَوْضِ فَأَقُولُ: يَا رَبِّ أَصْحَابِي، فَيَقُولُ: إِنَّكَ لَا عِلْمَ لَكَ بِمَا أَخَذْتُوا بَعْدَكَ، إِنَّهُمْ أَزْتَدُوا عَلَيَّ أَذْبَارِهِمُ الْفَقْرَى» (بخاری، ۱۴۱۰: ۱۹۴/۱۰) و یا مطلبی که «ذهبی» از «هناد» نقل می‌کند مبنی بر اینکه بعد از پیامبر اکرم ﷺ مردم به جز پنج نفر کافر شدند: «قال هناد: لما مات لهم أصل عليه، فإنه قال: لما مات النبي صلى الله عليه وسلم كفر الناس إلا خمسة» (ذهبی، ۱۴۰۷: ۲۸۰/۱۱). این دسته از روایاتی که درباره صحابه نقل شده نشانگر آن است این ادعای اهل سنت درباره عدالت تمامی صحابه نادرست است.

در تاریخ مسلم است که صحابه در میان خود جنگ و نزاع داشتند و به روی یکدیگر شمشیر کشیدند. در سال ۳۵ ق مردم به دلیل نارضایتی از رفتارهای حکومتی عثمان بن عفان خلیفه سوم بر علیه او شورش کرده و او را به قتل رساندن که به نقل تاریخ برخی از صحابه در این قتل حضور داشتند (طبری، ۱۴۰۷: ۹۴/۳). و یا جنگ جمل که در سال ۳۶ قمری بین عایشه، طلحه و زبیر از یک سو و حضرت علی ﷺ خلیفه وقت از سوی دیگر در حالی رخ داد که دو طرف قضیه از سرشناسان صحابه بودند (طبری، ۱۴۰۷: ۴۰/۳). و یا قضیه خالدبن ولید که مالک بن نویره را بی گناه به قتل رساند (طبری، ۱۴۰۷: ۲۷۳/۲) این وقایع با کجای عدالت سازگار است؟!

و یا حضور تعداد قابل توجهی از اصحاب رسول خدا ﷺ در کربلاء و شرکت در قتل امام حسین ﷺ معنا دار است؛ «عزربن قیس احمسی» وی بنا به گفته ابن حجر در کتاب الاصابه در زمره

صحابه رسول خدا ﷺ بوده است (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۹۷/۵) و به گفته طبری وی در کربلاء حضور داشته است (طبری، ۱۴۰۷: ۳/۳۱۷). «عبدالرحمن بن ابی سبره» او یکی از صحابه است. نامش «عزیر» بود. اما پیامبر ﷺ اسمش را به «عبدالرحمن» تغییر داد (النمری القرطبی، ۱۴۱۲: ۲/۸۳۴). وی در روز عاشورا در صف لشکریان بنی امیه قرار گرفت و شمشیر به روی آن امام حسین ﷺ کشید (طبری، ۱۴۰۷: ۳/۳۱۷). «اشعث بن قیس» اسم وی معدی کرب و از راویان بخاری است و ملقب به اشعث و کنیه اش ابامحمد است (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱/۲۳۹). به گفته طبری در کتاب تاریخ اش وی از جمله کسانی است که در کربلاء حضور داشته است (طبری، ۱۴۰۷: ۳/۳۱۷). شرکت در مقتل امام حسین ﷺ و کشتن سبط پیامبر اکرم ﷺ و امام بر حق با چه منطق و عدالتی سازگار است؟!

بحث تطبیقی: آنچه گذشت دیدگاه شیعه و اهل سنت درباره اصحاب معصوم ﷺ بود؛ در شیعه توثیق همگانی اصحاب معصوم طرفداران چندانی ندارد و عده کمی از رجالیان و صاحب نظران به آن معتقد هستند ولی در میان اهل سنت عدالت صحابه یک قاعده مهم رجالی در میان آنهاست به طوری که بر آن ادعای اجماع شده است.

ب. توثیقات عام مختص شیعه

در رجال شیعه توثیقات عامی مطرح شده که اختصاص به شیعه دارد. در این بخش به مهمترین و مشهورترین آنها پرداخته می شود.

۱. اصحاب اجماع

اصحاب اجماع یکی از توثیقات معروف و مشهور در رجال شیعه است. اصل این قاعده را جناب کشی بیان کرده است. وی نام شش تن از اصحاب الصادقین ﷺ (کشی، ۱۴۰۴: ۲/۵۰۷) و در عبارتی دیگر شش تن دیگر از یاران امام صادق ﷺ (کشی، ۱۴۰۴: ۲/۶۷۳) و در آخر شش نفر از یاران امام کاظم و امام رضا ﷺ (کشی، ۱۴۰۴: ۲/۸۳۰) را ذکر می کند که قرار گرفتن آنها در سلسله سند روایت دال بر توثیق است.

حدیث پژوهان و فقیهان برداشته‌های گوناگونی از این قاعده کرده‌اند که می‌توان آن را در سه دیدگاه خلاصه کرد:

۱. مراد از نقل اصحاب اجماع تصدیق و تصحیح روایات آنان است؛ بنابراین اگر سند حدیثی تا اصحاب اجماع صحیح باشد به بقیه سند توجه نمی‌شود، هر چند در سند آن ضعفی وجود داشته باشد و یا اینکه راوی ضعیف باشد یا سند منقطع شده باشد که در حقیقت این همان صحت قدمایی است. شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴ ق) از طرفداران این قول است (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۲۱/۳۰).

۲. منظور از توثیق اصحاب اجماع، تمام کسانی است که اصحاب اجماع از آنان به نقل روایت پرداخته‌اند. چنین برداشتی در حقیقت بیانگر صحت متعارف از دیدگاه متأخران است؛ یعنی حدیثی که تمام راویان آن ثقه باشند. مجلسی اول (م ۱۰۷۰ ق) به این نظر متمایل است (مجلسی، ۱۴۰۶: ۱۹/۱۴).

۳. این قاعده بیانگر توثیق فقط اصحاب اجماع است و نه چیز دیگر. برخی از متأخران از جمله آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ ق) به این دیدگاه گراییده است (خویی، ۱۴۱۳: ۵۹/۱).

در میان این نظرات، قول اول بین علماء شهرت دارد که از عبارت کشی این‌گونه برداشت کرده‌اند که اگر این اصحاب از روایت‌کننده‌ای اگر چه مجهول و مهمل باشد، روایت کنند، آن روایت صحیح و نقل آنان از چنین شخصی دلیل بر توثیق او خواهد بود و اگر این راویان، پس از خود سند روایت را به طور مرسل نقل کرده باشند، نیز معتبر خواهد بود (ربانی، ۱۳۹۸: ۲۶۷).

می‌توان قائل به تفصیل شد؛ بدین معنا دسته اول، خود اصحاب اجماع را توثیق می‌کند؛ چون کشی معقد اجماع را روی خود افراد اصحاب اجماع برده است: «اجمعت العصابة علی تصدیق هؤلاء الاولین» (کشی، ۱۴۰۴: ۵۰۷/۲) ولی در دو دسته دیگر معقد اجماع بر منقولات آنان نظر دارد: «أجمعت العصابة علی تصحیح ما یصح من هؤلاء و تصدیقهم لما یقولون» (کشی، ۱۴۰۴: ۶۷۳/۲)، «أجمع أصحابنا علی تصحیح ما یصح عن هؤلاء و تصدیقهم» (کشی، ۱۴۰۴: ۸۳۰/۲)؛ ظاهر این دو عبارت حاکی از آن است که احادیث آنان مورد تصدیق قرار می‌گرفته است؛ چون دو عبارت «یصح عن هؤلاء» و «تصدیقهم لما یقولون» ظاهر در صحیح دانستن روایات آنان است؛ زیرا لفظ «صحت» بر منقولات اطلاق می‌شود نه بر اشخاص. و عبارت «لما یقولون» صراحت در این معنا دارد.

۲. وکالت راوی

در اینکه وکیل امام علیه السلام بودن نزد شیعه دال بر توثیق است یا نه، در میان عالمان و اندیشمندان اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی از صاحب نظران چون علامه حلی، استرآبادی، شیخ بهائی که اعرجی کاظمی (م ۱۲۲۷ ق) این افراد را طرفداران این قول می‌شمارد برآن‌اند وکیل امام علیه السلام بودن، دال بر توثیق است (اعرجی کاظمی، ۱۴۱۵: ۱۳۴/۱). و برخی از صاحب نظران مانند آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ ق) با نقد مستندهای این گروه، چنین نظری را قبول ندارند (خویی، ۱۴۱۳: ۷۱/۱).
به نظر می‌رسد صرف وکیل امام علیه السلام بودن دلالت بر توثیق نمی‌کند مگر آنکه وکالت مشروط به عدالت باشد (صدر، بی‌تا، ۴۱۷؛ محسنی، ۱۴۳۲: ۲۶) ولی اگر شخصی برای مدت طولانی وکیل امام بوده باشد، دلالت بر حُسن خواهد کرد؛ چون اگر به غیر این باشد، در نظر عرف مضموم است.

۳. مشایخ اجازه

واژه «شیخ» برای کسی به کار می‌رود که سنّش بالا رفته و به سن پیری رسیده است. ولی منظور از آن در علم درایه و علم رجال، کسی که از او روایت دریافت می‌کنند (مامقانی، ۱۴۳۱: ۹۳/۳). و مراد از «مشایخ اجازه»، طبق تعریف برخی از صاحب نظران: کسانی هستند که نه صاحب کتاب‌اند و نه از اصحاب ائمه علیهم السلام، بلکه به شیخوخیت شهرت دارند. به عبارت دیگر تنها واسطه رساندن نوشته‌های پیشینیان به پسینیان هستند (کلباسی، ۱۴۲۲: ۱۴۱/۱).

در اینکه مشایخ اجازه بودن دلالت بر توثیق می‌کند یا خیر چند نظر در این زمینه وجود دارد:

۱. شیخ اجازه بودن دلالت بر توثیق نمی‌کند و ثمره رجالی ندارد. افرادی همچون امام خمینی (م ۱۳۶۸ ش)، (خمینی، ۱۳۹۲: ۴۴)، آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ ق)، (خویی، ۱۴۱۳: ۱: ۷۲) و آیت‌الله آصف محسنی (م ۱۳۹۸ ش)، (محسنی، ۱۴۳۲: ۲۶) این نظر را برگزیده‌اند.
۲. شیخ اجازه بودن از الفاظ مدح است و حسن حال راوی را ثابت می‌کند. برخی از علماء مثل سید حسن صدر (م ۱۳۵۱ ق)، (صدر، بی‌تا، ۴۱۴) این نظر را انتخاب کرده‌اند.
۳. مشایخ اجازه‌ای که مشهوراند بی‌نیاز از توثیق هستند. بزرگانی چون شهید ثانی (م ۹۶۵ ق)، (عاملی، ۱۳۹۳: ۷۲) و همچنین فرزند ایشان شیخ حسن بن زین الدین (م ۱۰۱۱ ق)، (عاملی، ۱۳۶۲: ۳۹/۱)، حسین بن عبدالصمد (م ۹۸۴ ق)، (بهائی، ۱۴۰۱: ۱۸۸)، شیخ بهائی (م ۱۰۳۱ ق)،

(شیخ بهائی، ۱۳۸۷: ۷۹)، سید حسن صدر (م ۱۳۵۱ ق)، (صدر، بی‌تا، ۴۱۰) و محقق کلباسی (م ۱۳۱۵ ق)، (کلباسی، ۱۴۲۲: ۱۴۴/۴) به این نظر گرایده‌اند.

۴. در دیدگاه محقق بحرانی نظرش بر این است «ابراهیم‌بن سلیمان قطیفی» (زنده ۹۵۱ ق) شیخ اجازه بوده و در عالی‌ترین درجه وثاقت و جلالت قرار دارد و نیازی به توثیق ندارد (صدر، بی‌تا، ۴۰۹). صرف مشایخ اجازه‌بودن دال بر وثاقت نمی‌کند ولی در مورد «مشایخ اجازه مشهور» قول سوم بر آن نظر دارد، رأی متینی است. ولی در مورد سائر مشایخ اجازه با دو شرط می‌توان به وثاقت آنان قائل شد: اول جز مشایخ کثیرالروایه باشد و دیگر اینکه شاگرد کثیرالروایه او (شاگردی که بیشترین روایات را از او نقل کرده است) تساهل در دریافت روایت نداشته باشد و از ضعفاء نقل روایت نکند.

۴. اکتار روایت

در اعتقاد برخی از علماء کثیرالروایه علامت ثقه‌بودن یا مدح راوی است. کثرت روایت به دو صورت محقق می‌شود: اولی کثرت روایت راوی از معصوم علیه السلام و دیگری کثرت روایت راوی ثقه از راوی. در اینکه کثرت روایت راوی از معصوم علیه السلام علامت وثاقت یا مدح است در بین علماء چند دیدگاه وجود دارد.

۱. مامقانی (م ۱۳۵۱ ق) بر آن است اگر راوی روایت زیادی از ائمه علیهم السلام در امور دینی و در اصول و فروع آن نقل کند، معلوم می‌شود راوی به امور دینی اهتمام و جدیت داشته است و کاشف از وجود فضیلت در درون اوست و سبب مدح و تحسین او می‌گردد (مامقانی، ۱۳۸۵: ۱۰/۲).

۲. نظر شهید ثانی (م ۹۶۵ ق) این است که کثیرالروایه‌بودن در صورتی موجب وثاقت است که طعنی درباره او وارد نشده باشد (سیفی مازندرانی، بی‌تا، ۱۵۳) و همچنین محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق) کثرت روایت را علامت وثاقت می‌داند ولی قید عدم طعن را ندارد (مجلسی، ۱۴۰۶: ۱۱۹/۷).

۳. آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ ق) کثرت روایت راوی را علامت وثاقت نمی‌داند (خویی، ۱۴۱۳: ۷۴/۱).

به نظر می‌رسد کثرت روایت با چند شرط می‌تواند دلالت بر وثاقت راوی بکند؛ اول اینکه همانگونه شهید ثانی بیان کردند در مورد راوی کثیرالروایه طعنی وارد نشده باشد و دیگر آنکه شاگرد کثیرالروایه او تساهل در دریافت روایت نداشته باشد و از ضعفاء نقل روایت نکند.

۵. مشایخ ثقات

یکی دیگر از توثیقات عام در نزد شیعه «مشایخ الثقات» است. مقصود از این بحث توثیق اساتید راوی بی واسطه یا با واسطه سه فقیه از فقهای اصحاب اجماع سوم یعنی محمدبن عمیر (م ۲۱۷ ق)، صفوان بن یحیی (م ۲۱۰ ق) و احمدبن محمدبن ابی نصر بزندی (۲۲۱ ق) است.

شیخ طوسی در کتاب عده الاصول در بحث حجیت خبر واحد در باب تعارض دو خبر، مطلبی نوشته که بر اساس آن راویان فراوانی توثیق می شوند. آن مطلب این است که چنانچه یکی از دو راوی کسی باشد که روایت را مسند می آورد و دیگری راوی باشد که آن را مرسل ذکر می کند، به وضعیت راوی دوم نگر بسته می شود؛ اگر معلوم باشد که حدیث را جز از تقه ارسال نمی کند، حدیث او با احادیث مسند دیگران برابر است. از همین رو رجالیان شیعه میان احادیث مسند سایر راویان و مراسلات محمدبن ابی عمیر، صفوان بن یحیی، احمدبن محمدبن ابی نصر و دیگر موثقاتی که تنها از ثقات روایت و ارسال کرده اند فرقی نمی نهند (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۱/۱).

در این بحث دو قول عمده وجود دارد:

۱. برخی از دانشیان مراسیل ثقات سه گانه را به دلیل سخن شیخ طوسی پذیرفته اند؛ از جمله محقق حلی (حلی، ۱۳۶۴: ۱: ۴۷)، شهید اول (شهید اول، ۱۴۱۹: ۴۹/۱) و فاضل ابی (آبی، ۱۴۰۸: ۳۴۴/۱).

۲. آیت الله خویی این ادعاء را قبول ندارند و چندین اشکال می گیرند که دو شکال مهم اش در اینجا ذکر می شود: اولاً، این ادعاء اگر درست باشد باید در گذشته میان رجالیان و شیعیان امری مشهور و پذیرفتنی بود و به ناچار دست کم می بایست در کلام یکی از قداماء از آن سخن می رفت، حال آنکه در سخنان آنان اثری از آن یافت نمی شود و ثانیاً، خود ابن ابی عمیر بر اثر از بین رفتن کتاب های خود، اسامی کسانی را که از آنان روایت کرده بود، فراموش کرد و به ناچار آن ها را مرسل بازگو می کرد. بنابراین وقتی خود ابن عمیر اسامی راویان را از یاد برده است، چگونه برای دیگری ممکن است به احوال و وثاقت آنان، پی برد؟! (خویی، ۱۴۱۳: ۶۱/۱)

اشکالات آیت الله خویی قابل نقد است؛ در مورد اشکال اول می توان گفت ممکن است در سخنان دیگر قداماء آمده باشد ولی از آنجایی که بیش تر کتاب های رجالی به دست ما نرسیده است، از وجود آن ناآگاهیم. از این رو به صرف نیافتن، این ادعاء در کتاب های موجود، نمی توان به نبود آن حکم کرد (رحمان ستایش، ۱۳۹۶: ۱۰۹) و چون این احتمال قابل توجه است: «اذا جاء الاحتمال

بَطَّل الاستدلال». و اما در جواب از اشکال دوم باید بیان کرد؛ اگر ما راه شناخت پایبندبودن ابن‌ابی عمیر و هم‌ردیفانش در التزام به نقل نکردن از ضعیفان بدانیم، دیگر تفاوتی بین مسانید و مراسیل نخواهد ماند. از این رو ابن‌ابی‌عمیر نام مشایخ خود را فراموش کرده خدشه‌ای به این نظریه وارد نمی‌کند؛ زیرا به یاد نیاوردن اسم مشایخ به صورت تفصیلی، منافاتی با علم اجمالی به موثَّق بودن آن ندارد (همانجا، ۱۳۹۶: ۱۱۲).

۶. تَرَحُّمٌ وَ تَرَضُّی

یکی دیگر از توثیقات عام در میان شیعه «تَرَحُّمٌ وَ تَرَضُّی» است. البته تَرَحُّمٌ و تَرَضُّی از افراد عادی صادر شود، از دیدگاه رجالی ارزشی ندارد و دلالتی بر مدح و توثیق نخواهد داشت. اما بسا که تَرَحُّمٌ و تَرَضُّی، از بزرگانی صادر شده که به مدلول واژه‌ها و عبارت آگاه بودند؛ مانند اهل بیت علیهم‌السلام و محدثان برجسته و دیگر افراد جلیل‌القدر محل بحث خواهد (رحمان ستایش، ۱۳۹۶: ۱۹۹).

دیدگاه علماء در اینکه تَرَحُّمٌ و تَرَضُّی دلالت بر توثیق یا مدح کند مورد اختلاف واقع شده است:

۱. کجوری شیرازی (م ۱۲۹۳ ق)، آن را نشانه وثاقت می‌داند (کجوری شیرازی، ۱۴۲۴: ۱۱۳)
۲. اعرجی کاظمی (م ۱۲۲۷ ق) آن را علامت مدح قابل توجه و نشانه جلال فرد قلمداد می‌کند (اعرجی کاظمی، ۱۴۱۵: ۱۳۵/۱)

۳. اما آیت الله خویی با این نظر مخالفت کرده و بیان می‌کند که تَرَحُّمٌ و طلب خیر در حق همه مؤمنان مستحب است (خویی، ۱۴۱۳: ۷۴/۱). ولی آیت الله آصف محسنی نظرش بر خلاف استادش است و بر آن است اگر این عمل در موارد متعدد صادر شود روایاتش قابل اعتماد است (محسنی، ۱۴۳۲: ۹۶).

در پاسخ به اشکال آیت‌الله خویی، نخست باید دعاها را دسته بندی کرد و سپس درباره هر کدام جداگانه سخن گفت. بررسی‌ها نشان از آن است دعا دارای سه مرتبه است:

نخستین و پایین‌ترین مرتبه، طلب غفران است. در این مرتبه گناه فرد، مسلّم فرض شده است. مرتبه دوم، طلب رحمت است. این مرتبه مانند مرتبه نخست است؛ با این تفاوت که رِقَّت و دلسوزی بیشتری در آن نهفته است.

مرتبه سوم، طلب رضوان است. در این مرتبه تنها اعمال صالح در نظر است و برای آن‌ها ثواب و اجر درخواست می‌شود.

بنابراین اگر ترصّی از امام یا یکی از بزرگان آشنا به مدلول الفاظ صادر شود، گویا نوعی توثیق به نظر می‌رسد؛ به ویژه اگر تکرار شده باشد. حتی اگر دلالتش بر توثیق پذیرفته نشود می‌توان گفت که دلالت بر حُسن دارد (همانجا، ۱۳۹۶: ۲۰۱).

ج. توثیقات عام مختص اهل سنت

در رجال اهل سنت توثیقات عامی وجود دارد که مختص به خود آنهاست که در این بخش به مهمترین این قواعد پرداخته می‌شود.

۱. تعدیل راویان سه قرن نخست

اهل سنت سه قرن اول را به خاطر روایتی از رسول گرامی اسلام ﷺ خیر القرون می‌دانند و آن‌ها را تعدیل می‌کنند: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ» (بخاری، ۱۴۱۰: ۳۶۳/۴)؛ بهترین انسانها کسانی هستند که هم عصر و هم قرن من هستند سپس کسانی که در دو قرن بعد می‌آیند. و برخی از علماء اهل سنت طبق این حدیث بر این باوراند اگر راوی جز «خیر القرون» باشد ثقّه است و مجهول بودن آن ضرری در تعدیل وی ندارد.

۱. سرخسی (م ۴۸۳ ق) در این باره می‌نویسد: «ما که بیان کردیم سه قرن نخست توسط صاحب شریعت تعدیل شده، تا زمانی است که از وی چیزی که باعث از بین رفتن عدالتش باشد، آشکار نشده باشد! پس بر همان دلیلی که بیان شد خبرش حجت خواهد بود» (السرخسی، ۱۴۱۴: ۳۵۲/۱).

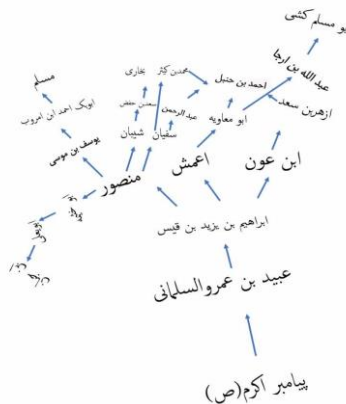
۲. علاء الدین البخاری (م ۷۳۰ ق) در کتاب کشف الاسرار می‌گوید: «خبر راوی مجهول از سه قرن اول مقبول است؛ زیرا غالباً آنها عادل بوده‌اند و خبر مجهول بعد از این سه قرن مورد قبول نیست؛ زیرا غالباً آنها فاسق هستند» (علاء الدین البخاری، بی‌تا، ۳۸۶/۲).

توجه به شبکه اسناد هر حدیثی نخستین گام در تاریخ گذاری روایت است که در این روش مشخص می‌شود روایت از کدام راوی نقل شده و در ادامه توسط کدام محدث منتشر و طریق مختلف از او منشعب شده است. و با پیدا کردن راوی مورد نظر که «حلقه مشترک» نامیده می‌شود تحلیل روایت آغاز می‌گردد.

در شبکه اسناد «خیر الناس قرنی» که نمودار آن قابل دسترسی است. در طریق منفردی که از عبدالله بن مسعود تا ابراهیم بن یزید بن قیس کشیده شده است، حلقه مشترک شبکه «ابراهیم بن یزید بن قیس» است که طبقات بعد از خود، روایتی را نقل کرده است و آن طبقات نیز گروه گسترده‌ای هستند. این روایت از دو طریق دیگر نیز نقل شده است که در روایت اول به دلیل وجود «حَمَّادُ بْنُ یَزِید» ضعیف است (الیزار، ۲۰۰۹: ۳۷۰/۱) و روایت دوم به خاطر «جعدة بن هبیره» که صحابی صغیر بوده و نمی‌توانسته بلاواسطه از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ روایت نقل کند و از این رو این سند با ضعف ارسال روبه‌رو است (ابن ابی شیبۀ، بی‌تا، ۱۷۸/۱۲). این دو سند علاوه بر ضعیف بودن طریقشان در تمامی طبقات به صورت واحد نقل شده‌اند بر خلاف سند اول که بعد از ابراهیم بن یزید که «حلقه مشترک» را تشکیل می‌دهد سند به صورت وارونه رشد کرده و تعدد اسناد را تشکیل داده است. اشکالی که در این سند وجود دارد این است که وی جز طبقه پنج از طبقات روات است و از صغار تابعین بوده و در سال ۱۴۶ ق به دنیا آمده است و «عبیده بن عمرو که ابراهیم بن یزید» از وی نقل روایت می‌کند در طبقه دو روات قرار دارد و در سال ۷۰ ق از دنیا رفته است؛ بنابراین «ابراهیم بن یزید» نمی‌تواند از «عبیده بن عمرو» روایت نقل کند در نتیجه روایت مذکور با ارسال خفی رو به‌رو است. در تایید این مطلب باید بیان کرد در وصف «ابراهیم بن یزید» ابن حجر می‌گوید: ثقه است ولی اکتار ارسال دارد (سیوطی، بی‌تا، ۳۰۳/۱).

شبکه اسناد این روایت به صورت زیر قابل مشاهده و ارزیابی است که نشانگر آن است که سند روایت چگونه رشد وارونه کرده است.

رشد وارونه‌ای سند روایت

بر فرض صدور این روایت از رسول اکرم ﷺ، عدالت بر تمامی افرادی که در آن دوران را ثابت نمی‌کند. بلکه مراد من حیث المجموع بر خوب بودن افراد آن جامعه در آن زمان دلالت می‌کند نه اینکه تک تک افراد عادل بوده‌اند؛ براینکه هیچ وجدانی این را نمی‌پذیرد به صرف بودن در دوران رسول خدا ﷺ برای انسان عدالت حاصل شود؛ زیرا عدالت ملکه‌ای است که بر اثر تمرین و ممارست بر انجام واجبات و ترک محرمات حاصل می‌شود.

۲. تعدیل راویان مشهور

یکی از مبانی که اهل سنت در توثیق راویان که روی آن تکیه دارند «شهرت راوی» است و این را برای توثیق کافی می‌دانند اگر چه در کتب رجالی صریحا توثیق نشده باشند.

مُقبل بن هادی الوادعی (م ۱۴۲۲ ق) در این باره می‌نویسد: «صاحب فتح المغیث گفته است: اگر شخصی مشهور به طلب حدیث بود و در مورد او جرح و تعدیلی نیامده بود، او را قبول می‌کنند. همچنین ذهبی گفته است: اگر چنین شخصی پیدا شده و مشهور به طلب بود و معاصرین او از جمله یحیی بن سعید قطان و یا یحیی بن معین یا بزرگانی امثال آنها از وی نقل کرده باشند، روایت او قبول است، گرچه در مورد وی جرح و تعدیلی نیامده باشد؛ زیرا اگر این شخص ضعیف بود قطعاً وی را تضعیف می‌کردند. و اصل در مسلمانان عدالت است. ولی علاوه بر عدالت باید «حفظ» او نیز درست باشد، جز اینکه اگر او دچار اشتباه بود، این مطلب را فریاد می‌کردند! پس انشاءالله این سخن صحیح است و اینکه علماء عدالت و ضبط را شرط می‌دانند، ضرر نمی‌زند. و اگر این فرد دچار اشتباه بود یا تقه نبود افرادی مثل یحیی بن معین و یحیی بن سعید قطان و امام و بخاری آن را فریاد می‌زدند» (الوادعی، ۱۴۲۵: ۲۴).

۳. وقوع راوی در سلسله سند حدیث صحیح (تصحیح سند)

طبق مبانی اهل سنت اگر یکی از علمای سرشناس اهل سنت، روایتی را تصحیح کرده باشد، آن روایت قابل استدلال است؛ شوکانی در کتاب نیل الوطار به این مطلب تصریح دارد: «بدان آنچه روایت در صحیحین یا یکی از آن دو آمده بدون شک قابل احتجاج می‌باشد؛ زیرا این دو ملتزم به صحت احادیث کتب خود می‌باشند و امت هم روایات آن دو را تلقی به قبول کرده‌اند... همچنین آنچه یکی از ائمه معتبر تصحیح کرده باشد و در صحیحین هم نیامده باشد قابل احتجاج است» (الشوکانی، ۱۴۱۳: ۲۵/۱).

۴. مسکوت گذاشتن راوی با وجود اینکه در دسترس جارح بوده

یکی دیگر از توثیقات عام در نزد اهل سنت، مسکوت گذاشتن راوی با وجود اینکه در دسترس جارح بوده و می‌توانسته او را تضعیف کند ولی با این حال با سکوت از کنار آن گذشته است. به گفته عالمان اهل سنت، این سکوت نزد جمهور بزرگان متأخرین دال بر توثیق راوی محسوب می‌شود. علی بن نایف الشحود به نقل از ابوغده می‌نویسد: نظر نهایی در مورد روایانی که مورد سکوت واقع شده‌اند، شیخ عبدالفتاح ابوغده در تعلیقه خود بر کتاب رفع و تکمیل لکنوی نوشته است: «بنابراین دانستن راوی مهممل به عنوان تعدیل، اولی از تجهیل حساب کردن آن است. و این روشی است که جمهور بزرگان متأخرین بر آن عمل کرده‌اند» (الشحود، بی تا، ۶۷).

۵. تحدیث راوی ثقه از راوی مجهول

از دیگر توثیقات عام که اهل سنت برای توثیق افراد مجهول بهره می‌برند، نقل یک راوی ثقه از راوی مجهول است.

ابن ابی حاتم رازی می‌نویسد: از پدرم (ابوحاتم) در مورد روایت افراد ثقه از شخصی که ثقه نیست پرسیدم، آیا موجب تقویت او خواهد شد؟ گفت: «اگر معروف به ضعف باشد، نقل روایت از او موجب تقویت وی نمی‌شود، ولی اگر مجهول باشد روایت ثقه از او، به او نفع می‌رساند» (ابی حاتم، بی تا، ۳۶/۲). عبدالرحمن از ابازرعه سوال کرد: آیا روایت ثقات از راوی باعث تقویت حدیث او می‌شود؟ گفت به جانم سوگند! بله.

این عبارت نص است در اینکه ثقه از راوی که تضعیف نشده نقل کند، به نفع اوست. پس سکوت بخاری، ابن ابی حاتم و دیگران دلالت بر تقویت راوی می‌کند که ثقه از او نقل روایت کرده باشد. از این رو ابن حجر مکرر بیان می‌کرده: بخاری یا ابن ابی حاتم راوی را ذکر کرده و سکوت را در پیش گرفته و جرحی بیان نکرده‌اند (الشحود، بی تا، ۶۷).

در نتیجه ابن حجر سکوت بخاری و ابن ابی حاتم دال بر توثیق راوی می‌داند.

۶. توثیق شخص مبهم

در نظر برخی از صاحب‌نظران رجالی اهل سنت، این بحث مطرح است که آیا اگر راوی گفت که استاد وی - بدون نام بردن از استاد - ثقه است، مورد پذیرش است یا خیر؟

گروهی از علمای اهل سنت بر این باورند چنین توثیقی مورد قبول است. ابن تیمیه می‌نویسد: «وقتی یک شخص عادل بگوید، شخصی ثقه به من حدیث گفت یا بگوید کسی که او را متهم نمی‌کنم به من حدیث گفت؛ یا یک فرد عادل، این قبول می‌شود، حتی اگر حدیث مرسل و مجهول را رد کنیم؛ زیرا این در نظر ما تعدیل صریح است» (ابن تیمیه، بی‌تا، ۱/۲۵۶).

این نوع توثیق عام در معتبرترین کتاب اهل سنت یعنی صحیح مسلم به چشم می‌خورد. مسلم در برخی از اسناد کتابش به این روش عمل کرده است: «و حَدَّثَنِي غَيْرُ وَاحِدٍ مِنْ أَصْحَابِنَا قَالُوا: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ. حَدَّثَنِي أُخِي عَنْ سُلَيْمَانَ (وَهُوَ ابْنُ بِلَالٍ)، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ: عَنْ أَبِي الرَّجَالِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ؛ أَنَّ أُمَّهُ عَمْرَةَ بِنْتُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَتْ: سَمِعْتُ عَائِشَةَ تَقُولُ...» (بخاری، ۱۴۱۰: ۳/۱۱۹۲).

سند این حدیث با عبارت « حَدَّثَنِي غَيْرُ وَاحِدٍ مِنْ أَصْحَابِنَا » آغاز شده است که مبهم است. توثیق این مبهم با استفاده از توثیقات عام این کتاب صورت می‌گیرد.

بحث تطبیقی: آنچه در افتراقات توثیقات عام بین شیعه و اهل سنت در خور توجه است آن که برخی از توثیقات عام در نزد اهل سنت از جهت دایره شمول گسترده است و راویان فراوانی در در بر می‌گیرد مثل تعدیل راویان سه قرن نخست بر خلاف توثیقات عام شیعه که چنین گستردگی ندارد.

نتیجه‌گیری

نتیجه بررسی مقایسه توثیقات عام در نزد فریقین نشانگر آن است که این توثیقات به سه بخش قابل تقسیم است:

۱. دو توثیق عام راویان کتاب‌ها و مصاحبت معصوم عليه السلام، در بین شیعه و اهل سنت مشترک است. هر چند منشأ توثیق راویان کتب در شیعه به اذعان مؤلفین بوده بر خلاف اهل سنت که عالمان بعدی به چنین نظری ملتزم شده‌اند و در این باره ادعای اجماع کرده‌اند. این بر خلاف دیدگاه شیعه است که چنین ادعائی در این رابطه با راویان کتاب‌ها ندارند و همچنین اهل سنت بر خلاف شیعه در اصحاب معصوم ادعای اجماع بر عدالت آنها دارند.

۲. قسم دوم توثیقات عام که مختص شیعه بوده، بسیار فراگیرتر است. هر چند که قائلان به توثیقات عام گوناگون بوده و غالباً مورد پذیرش اصولیان نیستند و بیشتر مورد پذیرش اخباریان شیعه است. قسم سوم که از مختصات اهل سنت است در برخی از توثیقات نظیر «تعدیل راویان سه قرن نخست» دایره شمول توثیق راویان بیشتر بوده و افراد زیادی را در بر می‌گیرد.

فهرست منابع

قرآن كريم.

أبى، حسن بن أبى طالب، كشف الرموز فى شرح مختصر النافع، قم: جامعه المدرسين، ١٤٠٨ق. آقابزرگ تهرانى، محمد محسن، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، تحقيق: احمد بن محمد حسيني، بيروت: دارالأضواء، ١٤٠٣ق.

ابن أبى شيبه، ابوبكر عبدالله بن محمد، المصنف، تحقيق: محمد عوامه، بيروت: دارالقبلة، بى تا. ابن الاثير، ابوالحسن على بن أبى الكرم، أسد الغابة، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٩ق. ابن الصلاح، عثمان بن عبدالرحمن (تقى الدين)، معرفة أنواع علوم الحديث، تحقيق: عبداللطيف الهميم و ديگران، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٢٣ق. ابن الملقن، سراج الدين عمر بن على، المقنع فى علوم الحديث، تحقيق: عبدالله بن يوسف الجديع، رياض: دار فواز للنشر، ١٤١٣ق.

ابن تيميه، مجد الدين عبدالسلام و ديگران، المسودة فى أصول الفقه، تحقيق: محمد محيى الدين عبدالحميد، بيروت: دارالكتاب العربى، بى تا.

ابن حجر عسقلانى، احمد بن على، الإصابة فى تمييز الصحابة، تحقيق: عادل احمد عبدالموجود و ديگران، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٥ق.

ابن شهر آشوب مازندرانى، محمد بن على، مناقب آل أبى طالب، قم: علامه، ١٣٧٩ش. ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، تحقيق: عبدالحمين امينى، نجف: دارالمرتبوية، ١٣٥٦ش.

ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دار صادر، ١٤١٤ق. ابن أبى حاتم رازى، عبدالرحمن بن محمد، الجرح والتعديل، بيروت: دار احياء التراث العربى، ١٢٧١ق. اعرجى كاظمى، محسن بن حسن، عدة الرجال، تحقيق: مؤسسسه الهداياه لاحياء التراث، قم: اسماعيليان، ١٤١٥ق.

ألبانى، محمد ناصر الدين، أحكام الجنائز، بيروت: المكتب الإسلامى، ١٤٠٦ق. بزار، احمد بن عمرو، مسند البزار، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله و ديگران، مدينه: مكتبة العلوم والحكم، ٢٠٠٩م.

سرخسى، محمد بن احمد، أصول السرخسى، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٤ق. شحود، على بن نايف، الحافظ ابن حجر ومنهجه فى تقريب التهذيب، بى تا. شوكانى، محمد بن على، نيل الأوطار، قاهره: دارالحديث، ١٤١٣ق. ابن حجر عسقلانى، احمد بن على، فتح البارى شرح صحيح البخارى، تحقيق: محب الدين خطيب، بيروت: دارالمعرفة، ١٣٧٩ش.

ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله، الاستيعاب فى معرفة الأصحاب، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢ق. نووى، يحيى بن شرف، المجموع شرح المهذب، بيروت: دارالفكر، بى تا. نووى، يحيى بن شرف، المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، بيروت: دار احياء التراث العربى، ١٣٩٢ق.

- و ادعى، مقبل بن هادى، المقترح فى أجوبة بعض أسئلة المصطلح، صنعاء: دار الآثار للنشر، ١٤٢٥ق.
- بخارى، محمد بن اسماعيل، صحيح البخارى، قاهره: وزارة الأوقاف، ١٤١٠ق.
- بسام، مرتضى، زبدة المقال من معجم الرجال، بيروت: دار المحجة البيضاء، ١٤٢٦ق.
- بهائى، حسين بن عبدالصمد، وصول الأخبار إلى أصول الأخبار، تحقيق: سيد عبداللطيف كوهكمرى، قم: مجمع الذخائر الإسلامية، ١٤٠١ق.
- حر عاملى، محمد بن حسن، أمل الآمل فى علماء جبل عامل، تحقيق: احمد حسيني اشكورى، بيروت: مكتبة الأندلس، بى تا.
- حلى، جعفر بن حسن، المعبر فى شرح المختصر، قم: مؤسسه سيد الشهداء، ١٣٦٤ش.
- خمينى، روح الله، المكاسب المحرمة، تهران: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمينى (ره)، ١٣٩٢ش.
- خويى، ابوالقاسم، معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواة، قم، ١٤١٣ق.
- داورى، مسلم، أصول علم الرجال بين النظرية و التطبيق، تحقيق: محمد على معلم، مؤلف، ١٤١٦ق.
- ذهبي، شمس الدين محمد بن احمد، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمرى، بيروت: دار الكتاب العربى، ١٤٠٧ق.
- ربانى، محمد حسن، دانش دراية الحديث همراه با نمونه هاى حديثى و فقهى، مشهد: دانشگاه علوم اسلامى رضوى، ١٣٩٨ش.
- رحمان ستايش، محمد كاظم، قواعد توثيق راويان، قم: دار الحديث، ١٣٩٦ش.
- سيفى مازندراني، على اكبر، مقياس الرواة، قم: جامعه المدرسين، بى تا.
- سيوطى، جلال الدين، جزء من كتاب الهدور السافرة فى أمور الآخرة، تحقيق احمد ابراهيم احمد، بى تا.
- شهيد اول، محمد بن مكى، ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة، قم: مؤسسة آل البيت، ١٤١٩ق.
- شيخ بهايى، محمد بن حسين، مشرق الشمسيين و إكسير السعادتين، تحقيق: مهدي رجاى، مشهد: آستان قدس رضوى، ١٣٨٧ش.
- حر عاملى، محمد بن حسن، وسائل الشيعة، قم: مؤسسة آل البيت، ١٤٠٩ق.
- صدر، سيد حسن، نهاية الدراية، تحقيق: ماجد الغرباوى، قم: نشر المشعر، بى تا.
- طباطبائى، محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، بيروت: مؤسسة الأعلمى، چاپ دوم، ١٣٩٠ش.
- طبرى أملى، عماد الدين محمد بن ابى القاسم، بشارة المصطفى لشيعة المرتضى، نجف: المكتبة الحيدرية، ١٣٨٣ش.
- طبرى، محمد بن جرير، تاريخ الأمم و الرسل و الملوك، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٧ق.
- طوسى، محمد بن حسن، العدة فى أصول الفقه، تحقيق: محمد تقى علاقبندان، قم، ١٤١٧ق.
- طوسى، محمد بن حسن، رجال الطوسى، تحقيق: جواد قيومى، قم: جامعه المدرسين، ١٣٧٣ش.
- عاملى، حسن بن زين الدين، منتقى الجمال فى الأحاديث الصحاح و الحسان، تحقيق: على اكبر غفارى، قم: جامعه المدرسين، ١٣٦٢ش.
- عاملى، زين الدين بن على، شرح البداية فى علم الدراية، تحقيق: سيد محمد رضا حسيني جلالى، قم: منشورات ضياء الفيروز آبادى، ١٣٩٣ش.

- علاءالدین بخاری، عبدالعزیز بن احمد، کشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوی، بیروت: دارالکتب الإسلامی، بی تا.
- علامه حلی، حسن بن یوسف، رجال العلامة الحلی، تحقیق: محمدصادق بحر
 علامه حلی، حسن بن یوسف، رجال العلامة الحلی، تحقیق: محمدصادق بحر العلوم، قم: مؤسسه الشریف الرضی، ١٤٠٢ق.
- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ١٣٦٤ش.
 قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم: دارالکتب، ١٤٠٤ق.
- کجوری شیرازی، محمد مهدی، الفوائد الرجالية، تحقیق: محمد کاظم رحمان ستایش، قم: دارالحدیث، ١٤٢٤ق.
- کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی، تحقیق: مهدی رجایی، قم: مؤسسه آل البيت^٨، ١٤٠٤ق.
 کلباسی، محمد بن محمد ابراهیم، الرسائل الرجالية، تحقیق: محمد حسین درایتی، قم: دارالحدیث، ١٤٢٢ق.
- مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، تحقیق: محیی الدین مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت^٨، ١٤٣١ق.
- مامقانی، عبدالله، مقاس الهدایة فی علم الدراية، تحقیق: محمدرضا مامقانی، قم: دلیل ما، ١٣٨٥ش.
- مجلسی، محمد تقی، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، تحقیق: علی پناه اشتهاردی، تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانیور، ١٤٠٦ق.
- محسنی، محمد آصف، بحوث فی علم الرجال، قم: مرکز المصطفی العالمی للترجمة و النشر، ١٤٣٢ق.
- مظفر، محمدرضا، أصول الفقه، قم: جامعة المدرسین، ١٤٣٠ق.
- مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق: مؤسسه آل البيت^٨، قم: کنگره شیخ مفید، ١٤١٣ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ١٣٧١ش.
- میرداماد، محمد باقر، الرواشح السماویة فی شرح الأحادیث الإمامیة، تهران: دارالخلافة، ١٣١١ش.
- نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، تحقیق: موسی شبیری زنجانی، قم: جامعه المدرسین، ١٣٦٥ش.
- نمازی شاهرودی، علی، مستدرکات علم رجال الحدیث. قم: فرزند مؤلف، ١٤١٤ق.

Bibliography

- The Holy Qur'an.
- Ābī, Hasan b. Abī Tālib. (1408 AH). *Kashf al-Rumūz fī Sharḥ Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Jāmi'at al-Mudarrisīn.
- Āqā Buzurg al-Ṭīhrānī, Muḥammad Muḥsin. (1403 AH). *Al-Dharī'a ilā Taṣānīf al-Shī'a* (ed. Aḥmad b. Muḥammad Ḥusaynī). Dār al-Aḍwā'.
- Ibn Abī Shayba, Abū Bakr 'Abd Allāh b. Muḥammad. (n.d.). *Muṣannaḥ Ibn Abī Shayba* (ed. Muḥammad 'Awwāma). Dār al-Qibla.
- Ibn al-Athīr, 'Alī b. Abī al-Karam. (1409 AH). *Asad al-Ghāba*. Dār al-Fikr.
- Ibn al-Ṣalāḥ, 'Uthmān b. 'Abd al-Raḥmān (Taqī al-Dīn). (1423 AH). *Ma'rifat Anwā' 'Ulūm al-Ḥadīth* (eds. 'Abd al-Laṭīf al-Hamīm et al.). Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Ibn al-Mulaqqin, 'Umar b. 'Alī al-Shāfi'ī. (1413 AH). *Al-Muqni' fī 'Ulūm al-Ḥadīth* (ed. 'Abd Allāh b. Yūsuf al-Juday'). Dār Fawwāz.
- Ibn Taymiyya, Majd al-Dīn 'Abd al-Salām et al. (n.d.). *Al-Musawwadah fī Uṣūl al-Fiqh* (ed. Muḥyī al-Dīn 'Abd al-Ḥamīd). Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī, Aḥmad b. 'Alī. (1415 AH). *Al-Iṣāba fī Tamyīz al-Ṣaḥāba* (eds. 'Ādil Aḥmad 'Abd al-Mawjūd et al.). Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Ibn Shahr Āshūb al-Māzandarānī, Muḥammad b. 'Alī. (1379 SH). *Manāqib Āl Abī Ṭālib*. 'Allāma Press.
- Ibn Qūlawayh, Ja'far b. Muḥammad. (1356 SH). *Kāmil al-Ziyārāt* (ed. 'Abd al-Ḥusayn Amīnī). Dār al-Murtaḍawiyya.
- Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. (1414 AH). *Lisān al-'Arab*. Dār Ṣādir.
- Abū Ḥātim al-Rāzī, 'Abd al-Raḥmān b. Abī Ḥātim. (1271 AH). *Al-Jarḥ wa al-Ta'dīl*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- A'rajī Kāzimī, Muḥsin b. Ḥasan. (1415 AH). *'Uddat al-Rijāl* (ed. Mu'assasat al-Hidāya li-Iḥyā' al-Turāth). Ismā'īliyyān.
- Al-Albānī, Muḥammad Nāṣir al-Dīn. (1406 AH). *Aḥkām al-Janā'iz*. Al-Maktab al-Islāmī.
- Al-Bazzār, Aḥmad b. 'Amr. (2009). *Musnad al-Bazzār* (eds. Maḥfūz al-Raḥmān Zayn Allāh et al.). Maktabat al-'Ulūm wa al-Ḥikam.
- Al-Sarakhsī, Muḥammad b. Aḥmad. (1414 AH). *Uṣūl al-Sarakhsī*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Shaḥūd, 'Alī b. Nāyif. (n.d.). *Al-Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar wa Manhajuhu fī Taqrīb al-Tahdhīb*.
- Al-Shawkānī, Muḥammad b. 'Alī. (1413 AH). *Nayl al-Awṭār*. Dār al-Ḥadīth.

- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad b. ‘Alī. (1379 SH). *Faṭḥ al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (ed. Muḥibb al-Dīn al-Khaṭīb). Dār al-Ma‘rifā.
- Ibn ‘Abd al-Barr al-Namarī al-Qurṭubī, Yūsuf b. ‘Abd Allāh. (1412 AH). *Al-Istī‘āb fī Ma‘rifat al-Aṣḥāb*. Dār al-Jīl.
- Al-Nawawī, Yaḥyā b. Sharaf. (n.d.). *Al-Majmū‘ Sharḥ al-Muhadhdhab*. Dār al-Fikr.
- Al-Nawawī, Yaḥyā b. Sharaf. (1392 AH). *Al-Minhāj Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Al-Wādī ‘ī, Muqbil b. Hādī. (1425 AH). *Al-Muqṭarah fī Ajwibat Ba‘ḍ As‘ilat al-Muṣṭalah*. Dār al-Āthār.
- Al-Bukhārī, Muḥammad b. Ismā‘īl. (1410 AH). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Ministry of Awqāf, Egypt.
- Bassām, Murtaḍā. (1426 AH). *Zubdat al-Maqāl min Mu‘jam al-Rijāl*. Dār al-Maḥajja al-Bayḍā’.
- Al-Bahā’ī, Ḥusayn b. ‘Abd al-Ṣamad. (1401 AH). *Wuṣūl al-Akhyār ilā Uṣūl al-Akhhbār* (ed. al-Sayyid ‘Abd al-Laṭīf al-Kūhkamrī). Majma‘ al-Dhakhā’ir al-Islāmiyya.
- Al-Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (n.d.). *Amal al-Āmil fī ‘Ulamā’ Jabal ‘Āmil* (ed. Aḥmad Ḥusaynī Ashkūrī). Maktabat al-Andalus.
- Al-Ḥillī, Ja‘far b. Ḥasan. (1364 SH). *Al-Mu‘tabar fī Sharḥ al-Mukhtaṣar*. Mu‘assasat Sayyid al-Shuhadā’.
- Ruhollah Khomeini. (1392 SH). *Al-Makāsib al-Muharrama*. Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works.
- Al-Khū‘ī, Abū al-Qāsim. (1413 AH). *Mu‘jam Rijāl al-Ḥadīth*.
- Dāwarī, Muslim. (1416 AH). *Uṣūl ‘Ilm al-Rijāl bayn al-Nazariyya wa al-Taṭbīq* (ed. Muḥammad ‘Alī al-Mu‘allim).
- Al-Dhahabī, Muḥammad b. Aḥmad. (1407 AH). *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-Ālām* (ed. ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmurī). Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
- Rabbānī, Muḥammad Ḥasan. (1398 SH). *Dānish Dirāyat al-Ḥadīth*. University of Islamic Sciences of Razavi.
- Raḥmān-Sitāyish, Muḥammad Kāzim. (1396 SH). *Qawā‘id Tawthīq al-Ruwāt*. Dār al-Ḥadīth.
- Sayfī Māzandarānī, ‘Alī Akbar. (n.d.). *Miqyās al-Ruwāt*. Jāmi‘at al-Mudarrisīn.
- Al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (n.d.). *Taḥqīq Juz’ min Kitāb al-Budūr al-Sāfira fī Umūr al-Ākhira* (ed. Aḥmad Ibrāhīm Aḥmad).
- Al-Shahīd al-Awwal, Muḥammad b. Makkī. (1419 AH). *Dhikrā al-Sh‘a fī Ahkām al-Sharī‘a*. Mu‘assasat Āl al-Bayt.

- Al-Shaykh al-Bahā'ī, Muḥammad b. Ḥusayn. (1387 SH). *Mashriq al-Shamsayn wa Iksīr al-Sa'adatayn* (ed. Maḥdī Rajā'ī). Āstān Quds Raḍawī.
- Al-Ḥurr al-Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1409 AH). *Wasā'il al-Shī'a*. Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Ṣadr, Sayyid Ḥasan. (n.d.). *Nihāyat al-Dirāya* (ed. Mājīd al-Gharbāwī). Nashr al-Mash'ar.
- Muhammad Husayn Tabatabai. (1390 SH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Mu'assasat al-Ālamī.
- Al-Ṭabarī al-Āmulī, Muḥammad b. Abī al-Qāsim. (1383 SH). *Bishārat al-Muṣṭafā li-Shī'at al-Murtaḍā*. Al-Maktaba al-Ḥaydarīya.
- Muhammad ibn Jarir al-Tabarī. (1407 AH). *Tārīkh al-Umam wa al-Rusul wa al-Mulūk*. Dār al-Kutub al-Ilmiyya.
- Al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1417 AH). *Al-'Udda fī Uṣūl al-Fiqh*.
- Al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1373 SH). *Rijāl al-Ṭūsī* (ed. Jawād Qayyūmī Iṣfahānī). Jāmi'at al-Mudarrisīn.
- Al-Āmilī, Ḥasan b. Zayn al-Dīn. (1362 SH). *Muntaqā al-Jumān fī al-Aḥādīth al-Ṣiḥāh wa al-Ḥisān* (ed. 'Alī Akbar Ghifārī). Jāmi'at al-Mudarrisīn.
- Al-Āmilī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. (1393 SH). *Sharḥ al-Bidāya fī 'Ilm al-Dirāya* (ed. Sayyid Muḥammad Riḍā Ḥusaynī Jalālī). Manshūrāt Diyā' al-Fīrūzābādī.
- 'Alā' al-Dīn al-Bukhārī, 'Abd al-'Azīz b. Aḥmad. (n.d.). *Kashf al-Asrār 'an Uṣūl Fakhr al-Islām al-Bazdawī*. Dār al-Kitāb al-Islāmī.
- Al-'Allāma al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. (1402 AH). *Rijāl al-'Allāma al-Ḥillī* (ed. Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'Ulūm). Al-Sharīf al-Raḍī.
- Al-Qurtubī, Muḥammad b. Aḥmad. (1364 SH). *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. Nāṣir Khusraw.
- Al-Qummī, 'Alī b. Ibrāhīm. (1404 AH). *Tafsīr al-Qummī*. Dār al-Kitāb.
- Kajūrī Shīrāzī, Muḥammad Maḥdī. (1424 AH). *Al-Fawā'id al-Rijāliyya* (ed. Muḥammad Kāzīm Raḥmān-Sitāyish). Dār al-Ḥadīth.
- Al-Kashshī, Muḥammad b. 'Umar. (1404 AH). *Rijāl al-Kashshī* (ed. Maḥdī Rajā'ī). Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Al-Kalbāsī, Muḥammad b. Muḥammad Ibrāhīm. (1422 AH). *Al-Rasā'il al-Rijāliyya* (ed. Muḥammad Ḥusayn Dirāyatī). Dār al-Ḥadīth.
- Al-Māmaqānī, 'Abd Allāh. (1431 AH). *Tanqīḥ al-Maqāl fī 'Ilm al-Rijāl* (ed. Muḥyī al-Dīn Māmaqānī). Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Al-Māmaqānī, 'Abd Allāh. (1385 SH). *Miqbās al-Hidāya fī 'Ilm al-Dirāya* (ed. Muḥammad Riḍā Māmaqānī). Dalīl Mā.

- Al-Majlisī, Muḥammad Taqī. (1406 AH). *Rawḍat al-Muttaqīn fī Sharḥ Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh* (ed. ‘Alī Panāh Ishtihārdī).
- Muḥsinī, Muḥammad Āṣif. (1432 AH). *Buḥūth fī ‘Ilm al-Rijāl*. Markaz al-Muṣṭafā al-‘Ālamī.
- Muẓaffar, Muḥammad Riḍā. (1430 AH). *Uṣūl al-Fiqh. Jāmi‘at al-Mudarrisīn*.
- Al-Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad. (1413 AH). *Al-Irshād fī Ma‘rifat Ḥujaj Allāh ‘alā al-‘Ibād*.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1371 SH). *Tafsīr Namūna*. Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Mīr Dāmād, Muḥammad Bāqir. (1311 SH). *Al-Rawāshih al-Samāwiyya fī Sharḥ al-Aḥādīth al-Imāmiyya*. Dār al-Khilāfa.
- Al-Najāshī, Aḥmad b. ‘Alī. (1365 SH). *Rijāl al-Najāshī* (ed. Mūsā Shubayrī Zanjānī). Jāmi‘at al-Mudarrisīn.
- Namāzī Shāhrūdī, ‘Alī. (1414 AH). *Mustadrakāt ‘Ilm Rijāl al-Ḥadīth*.